

Mažosios baltų kalbos?

Vytautas Kardelis

Lietuvių kalbos katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius, Lietuva

El. paštas: vytautas.kardelis@flf.vu.lt

Santrauka

Viena iš išsamiai svarstytų ir, atrodytų, gerai ištirtų tradicinės baltistikos problemų yra *mažųjų* baltų kalbų – jotvingių, kuršių, žiemgalių, sėlių – identifikacija. Tačiau atidžiau panagrinėjus motyvus, argumentus bei empirinę medžiagą – visa tai, kuo remiamasi identifikuojant mažąsias baltų kalbas, šiame straipsnyje pateikiama tradicinės mažųjų baltų kalbų sampratos dekonstrukcija ir verifikuojamos hipotezės, mažųjų baltų kalbų klausimu pateiktos šiuose svarbiausiuose fundamentiniuose ir klasikiniuose veikaluose: Būga 1958–1961; Dini 2000; 2014; Kabelka 1982; Karaliūnas 2015; Mažiulis 1994; Salys 1995; Zinkevičius 1984; Lietuvių kalbos enciklopedija 2008. Dekonstruojant keliamas klausimas: ar tikrai lingvistinėje literatūroje vardinamas ypatybes galima laikyti *identifikacinėmis*, t. y. ar jomis remiantis galima skirti (atskirti, išskirti) mažąsias baltų kalbas? Išnagrinėjus šias ypatybes, jų tarpusavio santykį ir identifikacinį svorį paaiškėjo (žr. 7 pav.), kad, deja, kol kas trūksta patikimų lingvistinių duomenų ir aiškių argumentų, kad būtų galima identifikuoti ir skirti jotvingių, kuršių, žiemgalių ir sėlių kalbas. Toliau straipsnyje verifikuojamas istorinių regionų, onomastikos faktų ir lietuvių kalbos dialektų ypatybių vaidmuo identifikuojant mažąsias baltų kalbas. Atlikus verifikaciją ir mažųjų baltų kalbų sampratos dekonstrukciją paaiškėjo du paradoksaliūs dalykai, susiję su mažųjų baltų kalbų skyrimu remiantis keliomis iš principo tik fonetinėmis ypatybėmis ir lietuvių baltistikoje net ir šiais laikais gana populiaria baltų kalbų archajiškumo (ar senumo) idėja. Straipsnis baigiamas tyrimo perspektyvų siūlymais, kuriuos galima nusakyti trimis žingsniais: *tipofilija, tipologija, dialektometrija*.

Raktažodžiai: mažosios baltų kalbos, jotvingiai, kuršiai, žiemgaliai, sėliai, dialektologija, onomastika, substratas, tipologija, tipofobija, tipofilija, dialektometrija

Minor Baltic languages?

Abstract

The present study deals with the identification of minor Baltic languages, namely Yatvingian, Curonian, Semigallian and Selonian. Although this question has received much attention in traditional Baltic studies, close analysis of the empirical data shows that the criteria for distinguishing these languages should be reconsidered. The present study revises the traditional classification of the minor Baltic languages and verifies hypotheses raised in the most important works by Būga (1958–1961), Dini (2000; 2014), Kabelka (1982), Karaliūnas (2015), Mažiulis (1994), Salys (1995), Zinkevičius (1984) and the Encyclopedia of the Lithuanian Language (2008). The question arises whether the minor Baltic languages could be distinguished on the basis of features discussed in the literature. Thorough analysis of their distinctive features and the prominence of the latter (see Figure 7) show absence of reliable linguistic data and clear arguments which would allow us to make a distinction between Yatvingian, Curonian, Semigallian and Selonian. The present study verifies the role of historical regions, place names and Lithuanian dialects in distinguishing these languages. Historical regions are not a reliable criterion because some Baltic tribes and areas had apparently independent languages, while other tribes and areas did not. Similarly, place names, recorded in Lithuanian and Latvian subdialects, cannot be regarded as a reliable criterion because the linguistic evidence they provide for the identity of these languages is insufficient. Individual place names should be thoroughly analyzed on the basis of archeological, historical, sociolinguistic and migration data, though these data may be difficult to obtain. The features of Lithuanian dialects and their geography, which should also be considered from a typological perspective, unfold from the substratum theory of the minor Baltic “languages”.

Revision of the traditional classification of the minor Baltic languages yields paradoxical results. Firstly, distinguishing these languages on the basis of phonetic features, which turn out to be unreliable, seems to be inadequate. Secondly, today Lithuanian Baltic studies tend to emphasize the archaic character of the Baltic languages, which naturally implies *stability*, *slow change*, etc. However, emphasis on the archaic character of the Baltic languages implies not only differentiation of the minor Baltic languages but also considerable differentiation of the Lithuanian dialects (see Zinkevičius 1984, 9; 2006, 17). The results obtained are clearly contradictory.

Analysis of the minor Baltic “languages” should combine both typophobic and typophilial¹ approach. The former identifies differences and explores individual features,

¹ The terms are adopted from Hans Goebel (personal communication), an Austrian linguist specializing in Romance languages, founder of the Salzburg school of dialectometrics. I would like to emphasize that these terms do not carry either negative or positive connotation; they are neutral. In other words, typophilial approach is not superior to typophobic approach.

whereas the latter identifies similarities, establishes relations between entities and draws generalizations. Typophilial approach unavoidably leads to the typological research into Lithuanian and Latvian, the surviving Baltic languages. Both approaches may raise a hypothesis that the Baltic area is probably homogenous rather than divergent. The archaic character of the Baltic languages and their relatively slow change may be the result of their slight internal differentiation. *Typophobic* and *typophilial* approaches may be combined with *dialectometrics*, an effective method of analysis, which has not been applied in Lithuanian linguistics yet. The approaches and methods mentioned above could benefit both minor and major Baltic languages and their history.

Keywords: minor Baltic languages, Yatvingians, Curonians, Semigallians, Selonians, dialectology, onomastics, substratum, typophobia, typophilia, dialectometrics

1 Vietoj įvado

Viena iš chrestomatinių, išsamiai svarstytų, plačiai diskutuotų ir, atrodytų, gerai ištirtų tradicinės baltistikos problemų, aprašyta daugelyje su baltistika vienaip ar kitaip susijusių veikalų, yra *mažųjų*² baltų kalbų – jotvingių, kuršių, žiemgalių, sėlių, galindų – identifikacija. Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad šis klausimas – kiek baltų kalbų galima priskaičiuoti – nėra jokia problema: atsakymai seniai rasti ir nieko naujo čia jau nepasakysi. Tačiau atidžiau panagrinėjus motyvus, argumentus bei empirinę medžiagą – visa tai, kuo remiamasi identifikuojant mažąsias baltų kalbas, vis dėlto galima pateikti ir kiek kitokių įžvalgų, negu tai iki šiol darė tradicinė baltistika. Šiame straipsnyje neliesiu atskirų baltų tautų ar genčių etnogenezės klausimo ir neginčysiu akivaizdaus fakto, kad istoriniuose šaltiniuose yra minimi jotvingiai, kuršiai, žiemgaliai, sėliai, galindai. Taip pat nesileisiu į smulkia ir išsamią atskirų baltų kalbų analizę. Kalbėsiu apie bendresnio pobūdžio dalykus: vadinamųjų *mažųjų* baltų kalbų identifikacijos klausimą ir plačiau aptarsiu tik lingvistinius argumentus, kuriais remiamasi teigiant, jog, be didžiųjų baltų kalbų, egzistavo ir *mažosios* baltų kalbos.

2 Trumpa tyrimų istorija ir rezultatai

Išsamiai apžvelgti visą šio klausimo istoriją ir su juo susijusią literatūrą, kurios yra tikrai gausu, šiame straipsnyje nėra reikalo: tai jau yra padaryta ne vieno lingvisto ne viename didesniame ar mažesniame darbe. Čia užteks nurodyti svarbiausius, fundamentinius ir klasikinius veikalus, kur ne tik gerai nušviesta šio klausimo istorija, bet ir matyti svarstymų apie baltų kalbas raidos chronologija. Šiuose veikaluose galima rasti ir kitą, specialesnę bei išsamesnę literatūrą.

² Šį labai vykusį terminą į lingvistinę apyvartą yra įvedęs Pietro Umberto Dini (žr. 2000, 208 tt).

2.1 Tyrimai

Iš svarbiausių tyrimų, kuriais remiamasi ir šiame straipsnyje, reikia minėti šiuos: Būga 1958–1961; Dini 2000; 2014; Kabelka 1982; Karaliūnas 2015; Lietuvių kalbos enciklopedija 2008; Mažiulis 1994; Salys 1995; Zinkevičius 1984³. Jeigu turėsime galvoje apibendrinamąjį aspektą, tai bene geriausiai baltų kalbų identifikacijos klausimas yra apibendrintas Pietro Umberto Dinio darbuose „Baltų kalbos“ (2000) ir „Foundations of Baltic Languages“ (2014), kurie, mano manymu, apskritai yra vieni geriausių šiuolaikinių sintetinių-analitinių veikalų, skirtų baltų kalbų istorijai. Juose glaustai ir aiškiai aptarta ne tik su mažųjų baltų kalbų identifikacija susijusi literatūra, pateikti svarstymai, diskusijos bei keltos šiuo klausimu hipotezės, bet pateikiama ir bendroji baltų kalbų klasifikacija. Simo Karaliūno darbe „Baltų etnonimai“ (2015), kuris, chronologiškai žiūrint, yra naujausias lietuvių kalbotyros darbas baltų tautų, kalbų ir etnonimų klausimais, taip pat kliudomas mažosios baltų kalbos ir pateikiama nemažai empirinės onomastinės medžiagos.

2.2 Diskusijos

Kalbos identifikavimas – tai, trumpai tariant, principinis atsakymas į klausimą: *kalba ar tarmė?* (plg. pavyzdžiui, Göschel 1980; Mattheier 1983; Löffler 1990 ir ten nurodytą kitą literatūrą). Savaime suprantama, kad jokių sunkumų nekilo identifikuojant gyvasias baltų – lietuvių ir latvių – kalbas: tam visiškai užtenka patikimos empirinės medžiagos. Kad lietuvių ir latvių kalbos yra savarankiškos ir atskiros baltų kalbos, iki šiol niekam nekėlė abejonių⁴. Žinoma, pagrįstų jų ir negali būti: kalbėti apie tai, kad jos galėtų būti vienos kalbos tarmės, nėra nei struktūrinio, nei interakcinio pagrindo. Atskira kalba laikoma ir prūsų kalba. Skirtumas čia toks, kad prūsų kalba identifikuojama tik iš nedidelio skaičiaus rašytinių paminklų, tad šiuo atveju galima remtis tik struktūriniu pagrindu. Tačiau baltistinėje literatūroje iš principo sutariama, kad prūsų kalbos identifikacijai tokios apimties tekstų užtenka; lingvistai neabejoja, kad tai buvo savarankiška baltų kalba⁵ (žr. Dini 2000, 237 ir ten nurodytą literatūrą; Mažiulis 2004; Rinkevičius 2015).

Tačiau mažųjų baltų kalbų identifikavimas yra gana sudėtingas klausimas. Ir suprantama, dėl kokių priežasčių: mažosios baltų kalbos nėra palikusios rašytinių paminklų, taip pat

³ Kaip jau minėta, remsiuosi tik lingvistine literatūra, nuošalyje kol kas palikęs kitų sričių (archeologijos, etnografijos ir pan.) darbus, tai pat latvių kalbininkų veikalus ir hipotezes.

⁴ Tačiau yra nuomonių, kad atskira baltų kalba galėtų būti laikoma *latgalių* (*latgaliečių*) kalba, plg. Braidaks 2006; Šuplinska et al. 2009; Leikuma 2003; Nau 2011.

⁵ Galima tik priminti, kad prūsų kalba priskiriama ribotai paliudytų kalbų grupei (vok. *Kleincorpusssprache*), o kartais – maišytų kalbų grupei (vok. *Mischsprache*) (Dini 2000, 237; 2014, 321).

nėra kokios nors kitokios gausios ir patikimos empirinės medžiagos, kuria remiantis galima būtų jas identifikuoti. Todėl dėl kai kurių mažųjų baltų kalbų identifikacijos yra buvę diskusijų. Pavyzdžiui, Gerulis ir Plakis manė, kad kuršių kalbą reikėtų laikyti latvių kalbos dialektu; dabar manoma, kad „ji esanti lyg jungiamoji grandis tarp lietuvių ir latvių kalbų“ (žr. Dini 2000, 213); V. Mažiulio manymu, kuršių kalba yra „periferinis baltų dialektas, iš pradžių priklausęs vakarų grupei, o vėliau suartėjęs su rytų grupe“ (Mažiulis 1981; Dini 2000, 2013). Panašių diskusijų kilo ir dėl jotvingių kalbos. Jas aiškiai yra apibendrinęs P. U. Dini: a) tai yra tik prūsų kalbos dialektas; b) tai pietinis lietuvių kalbos dialektas; c) tai pereinamoji kalba tarp baltų ir slavų; d) tai ne dialektas, bet savarankiška vakarų baltų kalba, priklausanti periferiniam baltų arealui, labai artima prūsų kalbai (Dini 2000, 218). Abejonių dėl sėlių kalbos identifikavimo taip pat būta. Štai K. Būga teigė: „Šiuo tarpu, neturėdamas sėlių gyvenamojo ir gyventojų ploto vietų vardų sąrašo, dar negaliu galutinai nustatyti giminumo laipsnio tarp latvių ir sėlių, t. y. negaliu dar pasakyti, ar sėliai bus buvę atskira tauta su ypatinga kalba, ar tik latvių tautos šaka su savotiška latvių kalbos tarme.“ (Būga 1959, 19) Būta nuomonės, kad sėlių kalba yra tarpinė tarp lietuvių ir latvių kalbų (žr. Dini 2000, 229). Tas pats ir su žiemgalių kalba. Štai Bielensteinas žiemgalių kalbos nepripažino ir laikė ją latvių kalbos tarme. K. Būga teigė: „Senosios Žiemgalos vietovardžiai ir asmenvardžiai neduoda dar pakankamai medžiagos, iš kurios galutinai galėtumėm nustatyti vietą žiemgalių kalbai aiščių giminės kalbyne.“ (Būga 1961, 226) Kiti mokslininkai žiemgalių kalbą traktavo kaip savarankišką rytų baltų kalbą, manė, kad ji yra artima lietuvių kalbai, dar kiti – atvirksčiai, kad ji artimesnė latvių kalbai (žr. Dini 2000, 223–224).

Taigi, kaip matyti, vieningos nuomonės *mažųjų* baltų kalbų identifikavimo klausimu kurią laiką nebuvo, tačiau dabar, regis, jau yra nusistovėjęs principinis sutarimas, dėl kurio baltistai iš esmės nebesiginčija. Kai sutarta dėl identifikacijos, tada nėra sunku kalbas ir suklasifikuoti. Aiškus, nediskutuojamas ir chrestomatinis yra baltų kalbų skyrimas į dvi grupes: vakarų ir rytų baltų kalbas⁶. Rytų baltams tradiciškai priskiriamos lietuvių, latvių, sėlių ir žiemgalių kalbos, vakarų baltams – prūsų, jotvingių, kuršių⁷ kalbos⁸. Diskusijų būta tik dėl dviejų baltų kalbų – kuršių ir žiemgalių: kuriai grupei – vakarų ar rytų baltams – jas reikėtų priskirti⁹. Tačiau ir šiuo klausimu, regis, nuomonė jau

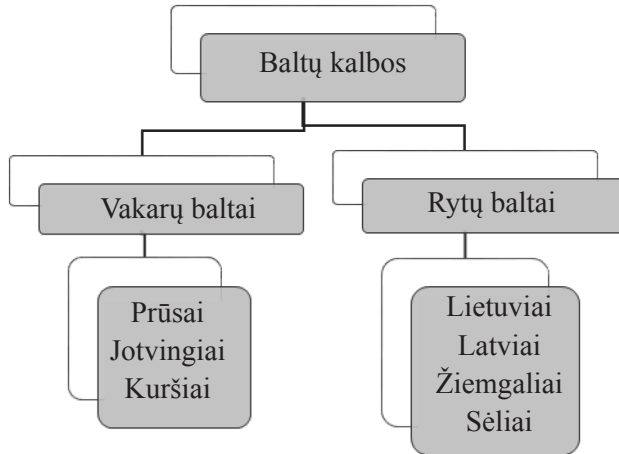
⁶ Tik priminsiu, kad kalbos į šias grupes suskirstytos pasirinkus vieną skiriamąją fonetinę ypatybę – baltų dvibalsį *ei. Vakarų baltų kalbų grupėje jis, mokslininkų teigimu, liko nepakitęs, o rytų baltų kalbose tam tikromis sąlygomis, kurios iki šiol nėra iki galo aiškios, pakito į fonemą ie (išsamiau apie hipotezes šiuo klausimu žr. Dini 2014, 78–79).

⁷ Tiesa, LKE vienur sakoma, kad „Kuršių kalba – rytų baltų kalbų grupės kalba“, kalbant apie ypatybes teigiama, kad „Senąjį baltų dvibalsį ei kuršiai (bent jų dalis), kaip ir prūsai, priešingai negu kiti rytų baltai, išlaikė sveiką <...>“ (žr. LKE 2008, 293–294). Klausimas tik, kodėl juos tada reikia priskirti rytų baltams?

⁸ Čia nekalbėsiu apie galindų kalbą, nes tai gana sudėtingas klausimas, kuriam reikia specialios ir atskiros analizės. Visam mažųjų baltų kalbų kontekste galindų kalbos identifikacija kelia daugiausiai sunkumų ir yra gana nepatikima (Dini 2000, 226 tt).

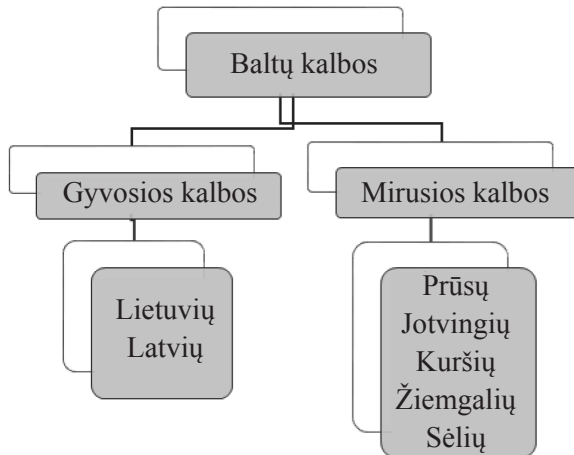
⁹ Naujausią nuomonę dėl žiemgalių etnogenėzės žr. Garliauskas 2015.

yra daugiau mažiau nusistovėjusi. Taigi vidinė baltų kalbų klasifikacija šiuo metu yra diskusijų iš esmės nekeliantis klausimas. Ji patenka ir į reprezentacinius lietuvių kalbai skirtus leidinius (žr. LKE 2008). Apibendrinti tradicinę baltų kalbų klasifikaciją galima tokia schema, žr. 1 paveikslą.

1 paveikslas. Tradicinė baltų kalbų klasifikacija

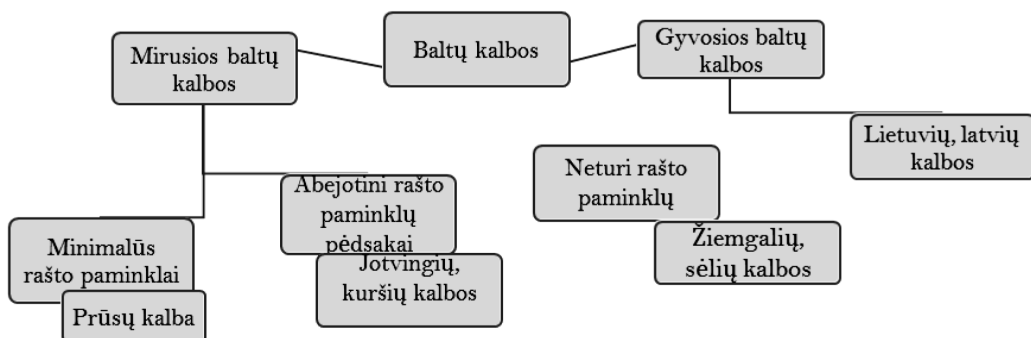
Pasirinkus kitokį klasifikacijos kriterijų, pavyzdžiui, *gyvosios kalbos: mirusios kalbos*, šią schemą galima kiek pertvarkyti; ji tada atrodytų taip, žr. 2 paveikslą.

2 paveikslas. Gyvosios ir mirusios baltų kalbos

Šią baltų kalbų schemą galima ir trečiaip modifikuoti, jeigu atsižvelgsime į P. U. Dinio pasiūlytą *rašytinių šaltinių* kriterijų, kurį jis mini kalbėdamas apie mažąsias baltų kalbas.

Pagal šį kriterijų jis skiria mažąsias baltų kalbas, „kurioms turime šiokią tokią tekstinę bazę, nors šykščią ar abejotinę (kaip kuršių ir jotvingių kalbų atveju), ir tas, apie kurias mūsų žinios remiasi tik onomastikos faktais ir kai kuriomis jų istoriniuose regionuose šiandien vartojamų dialektų ypatybėmis (kaip galindų, sėlių, žiemgalių kalbų atveju)“ (Dini 2000, 208). Jeigu čia, taikydami rašytinių šaltinių kriterijų, pridėsime ir didžiąsias baltų kalbas, tada schema atrodys taip, kaip parodyta 3 paveiksle. Taigi: turinčios rašto paminklų kalbos (lietuvių, latvių), turinti minimalių rašto paminklų kalba (prūsų), turinčios abejotinių rašto paminklų pėdsakų¹⁰ (jotvingių, kuršių) ir neturinčios jokių rašto paminklų (žiemgalių, sėlių).

3 paveikslas. Baltų kalbos ir jų rašto paminklai

Visos šios modifikacijos reikalo esmės nekeičia – iš viso yra identifikuotos septynios (jeigu pridėsime ir galindų kalbą – tai bus aštuonios) baltų kalbos, kurios skyla į dvi grupes – vakarų ir rytų baltų.

Dar keletą žodžių reikia pasakyti apie *mažųjų* baltų kalbų likimą. Jis lingvistinėje literatūroje aiškiai nusakomas. Čia pateiksiu tik kelias citatas iš fundamentinių, chrestomatinių baltistikos veikalų, nusakančias reikalo esmę: „Šiaip ar taip, vokiečių invazijos epochoje kuršių kalba turėjo būti palyginti artima lietuvių ir latvių kalboms, nes kuršiai paskui greitai **sulietuvėjo** ir **sulativėjo**“¹¹ (Zinkevičius 1984, 347). „Tie žiemgaliai, kurie gyveno dab. Latvijos teritorijoje resp. šiaurėje, **sulativėjo**, o tie, kurie gyveno dab. Lietuvos teritorijoje resp. pietuose, – **sulietuvėjo**“ (Kabelka 1982, 80). „Laikoma, kad sėliai išnyko – šiaurėje **sulativėjo**, o pietuose **sulietuvėjo** – iš visų baltų genčių anksčiausiai – prieš XIV a. vidurį“ (Kabelka 1982, 83).

Apibendrinti vis tai, kas ką tik buvo pasakyta, galima trumpai: nepaisant to, kad identifikuojant mažąsias baltų kalbas nėra kaip pasiremti rašytiniais šaltiniais, bet lieka

¹⁰ Terminą *pėdsakai* į lingvistinę apyvartą siūlo įvesti baltistas Diego Ardoino, žr. 2012, 355–357.

¹¹ Visur pajuodinta mano – V. K.

dar a) onomastikos faktai ir b) baltų genčių istoriniuose regionuose dabar vartojamų patarmių ypatybės (plg. Dini 2000, 208). Taigi iš esmės ligšiolinė mažųjų baltų kalbų identifikacija atlikta remiantis lingvistiniais kriterijais. Dėl jų patikimumo ir dėl konkrečių kalbinių ypatybių, priskiriamų konkrečioms mažosioms baltų kalboms, iki šiol, regis, lingvistinėje literatūroje nebuvo suabejota.

3 Dekonstrukcija

Vis dėlto yra požymių, gana aiškiai rodančių, kad nusistovėjusį ir, galima sakyti, šiais laikais visuotinai pripažintą mažųjų baltų kalbų modelį vis dėlto galima pamėginti dekonstruoti. Pagrindą dekonstrukcijai sudaro: 1) kai kurių kalbininkų diskusijose apie mažąsias baltų kalbas kelta abejonė – gal vis dėlto kai kurios mažosios baltų kalbos yra ne kalbos, bet tarmės (žr. šio straipsnio 2.2 skyrių); 2) intriga, kuri kyla atidžiau pažvelgus į mažosioms baltų kalboms priskiriamas ypatybes ir ypač į jų santykį.

3.1 Motyvai ir tikslai

Taigi imantis dekonstrukcijos kyla paprastas klausimas: ar tikrai lingvistinėje literatūroje vardinamas ypatybes galima laikyti *identifikacinėmis*, t. y. ar jomis remiantis galima skirti (atskirti, išskirti) mažąsias baltų kalbas? Kitaip tariant, tai bus seniai ir gerai žinomų ypatybių verifikacija būtent kalbų identifikacijos aspektu. Atrodo, kad iš įvairioje lingvistinėje literatūroje nurodomų mažųjų baltų kalbų ypatybių, išlukštentų iš onomastinės ir dialektologinės medžiagos, svarbiausios bus fonetinės (morfologinės ir leksinės ypatybės yra per daug skurdžios, be to, lietuvių dialektologijos tradicija, pavyzdžiui, klasifikuodama tarmes, renkasi būtent fonetinį kriterijų, plg. apžvalgą: Geržotaitė 2014, 108–111). Jas toliau ir pamėginsiu paanalizuoti. Bet prieš tai dar keli žodžiai apie minėtąją intrigą. Iki šiol mažosioms baltų kalboms skirtoje literatūroje jų ypatybės buvo aptariamoms nagrinėjant kiekvieną kalbą atskirai, tačiau neretai nurodant ir sąsajas, plg. „Jotvingiai, kaip ir prūsai, latviai, kuršiai, žiemgaliai ir sėliai, turėjo *s*, *z* ten, kur lietuviai turi *š*, *ž*“ (Kabelka 1982, 37); „Baltų priebalsiai *š*, *ž* jotvingių, kaip ir prūsų, buvo paversti *s*, *z*“ (Zinkevičius 1984, 285). Būtent toks sąsajų nurodymas yra ne tik vertingas, įdomus, bet ir intriguojantis. Intriga gal nelabai ryški, kai ypatybės lingvistiniuose tekstuose yra išsimėčiusios ir aptariamoms ties kiekviena konkrečia kalba. Tačiau ji ima aiškėti, kai į tas ypatybes pradedi žiūrėti kiek kitu kampu, kitaip tariant, imi jas apibendrinti. Taigi procedūra labai paprasta: grynai struktūriškai ir formaliai nusiteikus į vieną vietą sudėti ir palyginti mažosioms baltų kalboms priskiriamas fonetines ypatybes. Šio lyginimo laukiamas rezultatas – patvirtinti, kad šios ypatybės yra identifikacinės, t. y., kad jomis remiantis galima identifikuoti, o po to ir klasifikuoti mažąsias baltų kalbas, arba, dar kitaip tariant, gauti tokią pačią schemą, kuri parodyta 2 paveiksle.

3.2 Ypatybių inventoriūs

Toliau aptarsiu konkrečias literatūroje minimas mažųjų baltų kalbų ypatybes¹². Jas galima skirti į dvi grupes: a) „stipriąsias“ ypatybes, dėl kurių kalbininkai iš principo sutaria ir b) „silpnąsias“ – dėl kurių yra kilę diskusijų ir abejonių.

„Stipriosios“ ypatybės yra dvi: 1) baltų dvibalsio **ei* atitikmenys; 2) ide. gomurinių priebalsių **k*, **g* atitikmenys. „Silpnosios“ ypatybės yra keturios: 1) baltų **AN* tipo junginių¹³ atitikmenys; 2) baltų minkštųjų priebalsių **k̂*, **ġ* atitikmenys; 3) baltų priebalsių junginių **tj*, **dj* atitikmenys; 4) baltų balsių **ā* ir **ō*¹⁴ atitikmenys.

Vaizdumo ir aiškumo dėlei šias lingvistinėje literatūroje (žr. Dini 2000, 209 tt; 2014, 290 tt; Kabelka 1982, 31–39; 63–85; Zinkevičius 1984, 282–287; 341–362; Karaliūnas 2015, 154–172; 430–434; 461–473; LKE 2008, 243; 293–295; 481–482; 619–621; Salys 1985, 54–134) minimas ypatybes ir jų santykį su mažosiomis baltų kalbomis galima pavaizduoti paprastoje matricoje, taip, kaip parodyta 4 paveiksle.

YPATYBĖS	JOTVINGIŲ KALBA	KURŠIŲ KALBA	ŽIEMGALIŲ KALBA	SĖLIŲ KALBA
„Stipriosios ypatybės“				
Baltų dvibalsio <i>*ei</i> atitikmenys	<i>ei</i>	<i>ei</i>	<i>ie</i>	<i>ie</i>
Ide. gomurinių <i>*k</i> , <i>*g</i> atitikmenys	<i>s, z</i>	<i>s, z</i>	<i>s, z</i>	<i>s, z</i>
„Silpnosios ypatybės“				
Baltų <i>*AN</i> tipo junginių atitikmenys	– ¹⁵	<i>AN</i>	<i>AN</i>	<i>AN</i> ¹⁶
Baltų minkštųjų <i>*k̂</i> , <i>*ġ</i> atitikmenys		<i>c, dz</i>	<i>c, dz/ĥ, ġ</i>	<i>c, dz</i>
Baltų priebalsių junginių <i>*tj</i> , <i>*dj</i> atitikmenys	–	<i>ī, đ</i>	<i>š, ž/č, dž</i> ¹⁷	<i>ī, đ</i> ¹⁸
Baltų balsių <i>*ā</i> ir <i>*ō</i> atitikmenys	–	<i>skiriami</i> ¹⁹	<i>skiriami</i> ²⁰	<i>nesutapę</i> ²¹

4 paveikslas. Mažųjų baltų kalbų „stipriųjų“ ir „silpnųjų“ ypatybių matrica

¹² Pavyzdžių, iliustruojančių aptariamas ypatybes, iš literatūros čia neperrašinėsiu – skaičiuojamas juos gali rasti 1 šio straipsnio puslapyje išvardytuose darbuose.

¹³ Čia turiu galvoje junginius *am, an, em, en, im, in, um, un*.

¹⁴ Šiame straipsnyje nurodytoje literatūroje jis dažniausiai žymimas *ō*.

¹⁵ Minusai čia ir toliau reiškia, kad literatūroje apie šias jotvingių kalbos ypatybes nekalbama (žr. Dini 2000, 219; Kabelka 1982, 37; Zinkevičius 1984, 347; Karaliūnas 2015, 155; LKE 2008, 243).

¹⁶ Kalbant apie žiemgalių kalbą sakoma, kad junginius „greičiausiai išlaikė“. „Veikiausiai išlaikė“ pridedama ir prie sėlių kalbos, nors, J. Endzelyno nuomone, reikia skirti pačių sėlių tarimas: vienoje jų junginiai buvo išlaikyti, kitose – ne (Dini 2000, 229–230; Kabelka 1982, 83–84; Zinkevičius 1984, 361; Karaliūnas 2015, 431 tt; LKE 2008, 482).

¹⁷ Z. Zinkevičiaus nuomone, „Ne visai aiškus ir baltų junginių **tj*, **dj* likimas. Sveikų priebalsių *t, d* (kaip kuršiai ir vakarų baltai) žiemgaliai tikrai nebuvo išlaikę, tik neaišku, kaip jie tarė iš jų išsirutuliojusius garsus: *š, ž* (kaip latviai) ar *č, dž* (kaip lietuviai), plg. *Mezoten, Mezyote, Mes(y)othen, Medzothen* – la. *Mežotne* (: la. *mežs* ‚miškas‘, lie. dial. *medžias*) ,t. p.‘). Žinoma,

Kad aiškiai būtų matyti bendras vaizdas, reikia padaryti dar du dalykus: 1) pridėti tas pačias didžiųjų baltų kalbų ypatybes, 2) padaryti visų kalbų ir visų ypatybių santykinę matricą. Tada galutinis vaizdas atrodys taip, kaip pavaizduota 5 paveiksle.

YPATYBĖS	PRŪSŲ KALBA	LIETUVIŲ KALBA	LATVIŲ KALBA	JOTVINGIŲ KALBA	KURŠIŲ KALBA	ŽIEMGALIŲ KALBA	SĖLIŲ KALBA
„Stipriosios ypatybės“							
Baltų dvibalsio <i>*ei</i> atitikmenys	<i>ei</i>	<i>ie</i>	<i>ie</i>	<i>ei</i>	<i>ei</i>	<i>ie</i>	<i>ie</i>
Ide. gomurinių <i>*k, *g</i> atitikmenys	<i>s, z</i>	<i>š, ž</i>	<i>s, z</i>	<i>s, z</i>	<i>s, z</i>	<i>s, z</i>	<i>s, z</i>
„Silpnosios ypatybės“							
Baltų <i>*AN</i> tipo junginių atitikmenys	<i>AN</i>	<i>AN</i>	<i>uo, ie, ī, ū</i>	-	<i>AN</i>	<i>AN</i>	<i>AN</i>
Baltų minkštųjų <i>*k', *g'</i> atitikmenys	<i>ĥ, ģ</i>	<i>ĥ, ģ</i>	<i>c, dz</i>	-	<i>c, dz</i>	<i>ĥ, ģ/c, dz</i>	<i>c, dz</i>
Baltų priebalsių junginių <i>*tj, *dj</i> atitikmenys	<i>î, ð</i>	<i>č, dž</i>	<i>š, ž</i>	-	<i>î, ð</i>	<i>š, ž/č, dž</i>	<i>î, ð</i> (?)
Baltų balsių <i>*ā</i> ir <i>*ō</i> atitikmenys	<i>ā : ō ?</i>	<i>ā : ō</i>	<i>ā : ō</i>	-	<i>ā : ō</i>	<i>ā : ō</i>	<i>ā : ō</i>

5 paveikslas. „Stipriųjų“ ir „silpnųjų“ ypatybių matrica

3.3 Ypatybių santykis

Dabar belieka tik aptarti ypatybių, priskiriamų konkrečioms kalboms, santykį. Žvelgiant į šią schemą ir identifikacines ypatybes iš karto išryškėja anksčiau minėtoji intriga ir kyla keletas rimtų klausimų. Toliau galima aptarti ypatybes ir jų santykį visų baltų kalbų kontekste.

ir šiuo atveju galėjo būti tarminio tarties skirtumo: vieni žiemgaliai (šiauriniai) galėjo tarti kaip latviai, kiti (pietiniai) – kaip lietuviai“ (Zinkevičius 1984, 356).

¹⁸ Sėlių kalbos duomenys neaiškūs ir prieštaringi. K. Būga suponavo sėlių kalboje buvus *î, ð* (Dini 2000, 229–230; Kabelka 1982, 83–84; Zinkevičius 1984, 361; Karaliūnas 2015, 431 tt; LKE 2008, 482).

¹⁹ Z. Zinkevičiaus nuomone, „Nebuvo suplakę į vieną baltų *ā* ir *ō*. Pirmasis jų kalboje greičiausiai buvo išlaikytas sveikas <...>. Antrasis, bent ploto dalyje (o gal ir visame?), galėjo būti virtęs dvibalsiu *ou* (tartu kaip šiaurės žemaičių *ou?*)“ (Zinkevičius 1984, 347).

²⁰ „Baltų **ā* **ō* žiemgalių kalboje dar buvo gerai skiriami (plg. *Aarennen, Arine, Aren*, kurie yra istoriniai dab. la. vietovardžio *Āriši* variantai, ir *Eglonene, Dobene* greta dab. la. *Eglona, Dobene*. Abejotina, ar blt. **ō* pakito į *uo*“ (Dini 2000, 234; Kabelka 1982, 78 tt; Zinkevičius 1984, 356).

²¹ „Baltų *ō* ir *ā* sėlių kalboje turėjo būti nesutapę, ir pastarasis, atrodo, tebebuvo išlaikytas sveikas, plg. *Nalexe* – lie. *Nóliškis, Rave*(munde) – lie. *Rovēja*“ (Zinkevičius 1984, 361; dar žr. Dini 2000, 229–230; Kabelka 1982, 83–84; Karaliūnas 2015, 431 tt; LKE 2008, 482).

- a) *Baltų dvibalsio *ei atitikmenys*. Akivaizdu, kad pagal šią ypatybę atsiskiria vakarų baltų (prūsų, jotvingių, kuršių) ir rytų baltų (lietuvių, latvių, žiemgalių, sėlių) kalbos – chrestomatinė ir visuotinai pripažįstama skirtis. Tačiau pagal šią ypatybę tarpusavyje lyginant vakarų ir tarpusavyje rytų baltų kalbas iš karto kyla klausimas: kuo tada tarp savęs skiriasi prūsų, jotvingių, kuršių ir tarpusavyje lietuvių, latvių, žiemgalių, sėlių kalbos? Taigi ypatybė *Baltų dvibalsio *ei atitikmenys* identifikacinė yra tik iš dalies: ja remiantis galima skirti vakarų ir rytų baltų kalbų grupes, bet negalima skirti vakarų ir rytų baltų kalbų tarpusavyje. Reikia pasakyti ir dar daugiau: net ir vakarų–rytų baltų skirtyje ši ypatybė nėra visu šimtu procentų identifikacinė, nes, kaip gerai žinoma, rytų baltų kalbos baltų dvibalsį **ei* iš pradžių monoftongizavo, o vėliau pavertė *ie* ne visose įmanomose pozicijose²². Kitaip tariant, dabartinėse lietuvių ir latvių kalboje distribuciją turi ir dvibalsis *ei*, ir balsis *ie* – tai visuotinai žinomas dalykas.
- b) *Ide. gomurinių *k, *g atitikmenys*. Pagal šią ypatybę aiškiai atsiskiria tik lietuvių kalba – ji turi priebalsius *š, ž*. Vadinasi, pagal ją nuo lietuvių kalbos galima atskirti visas likusias ir vakarų baltų (jotvingių, kuršių, prūsų), ir rytų baltų (latvių, žiemgalių ir sėlių) kalbas. Tačiau tik šiuo vieninteliu atveju aptariama ypatybė ir yra identifikacinė. Pagal ją negalima atskirti jotvingių, kuršių, žiemgalių ir sėlių kalbų (taip pat ir prūsų bei latvių kalbos). Vadinasi, ji negali būti identifikacinė. Čia būtina minėti ir dar vieną dalyką: lietuvių dialektologijoje seniai ir gerai žinomą dalies lietuvių patarmių ypatybę – tradiciškai tariant, vadinamąjį „šlekiavimą“, arba priebalsių *s* ir *š* bei *z* ir *ž* painiojimą, maišymą ar neskirimą (žr. Zinkevičius 1966; 2006; LKTCH 2004). Fonologiškai interpretuojant, šiose patarmėse nėra priebalsių *s* : *š* ir *z* : *ž* fonologinės opozicijos (fonetiškai kalbant, neskiriami sargieji ir žvarbieji priebalsiai), o priebalsinės fonemos vartojamos visiškai fakultatyviai, t. y. jos gali laisvai keisti viena kitą (*s – š, z – ž*) visose pozicijose, keisdamosi neatlieka diferencinės funkcijos, kitaip tariant, visiškai atitinka klasikinį fakultatyvinių variantų apibrėžimą (plg. Girdenis, Pabrėža 1978; Girdenis 2003, 57–59). Turint galvoje šį faktą, negalima teigti, kad lietuvių kalbos atžvilgiu ypatybė *ide. gomurinių *k, *g atitikmenys* yra šimtu procentų identifikacinė.
- c) *Baltų *AN tipo junginių atitikmenys*. Nuo jos prasideda „silpnosios“ ypatybės. Matrica rodo, kad aiškiai atsiskiria latvių kalba – šiuo atveju ypatybė yra identifikacinė. Tačiau toliau istorija kartojasi – kuršių, žiemgalių ir sėlių kalbos

²² Tai vienas sudėtingiausių ir iki šiol iki galo neišspręstų baltistikos klausimų. Hipotezių apibendrinimą, kaip jau minėta, žr. Dini 2014, 78–79.

pagal šią ypatybę nesiskiria, jotvingių kalbos duomenų lingvistinė literatūra nepateikia, prūsų kalba nesiskiria, lietuvių – taip pat. Tačiau čia reikia turėti galvoje, kad dėl prūsų kalbos *AN* tipo junginių yra pareikšta A. Girdenio ir A. Rosino nuomonė, jog diagrafai <*an, en, in, un*> gali žymėti nosinius balsius (Girdenis, Rosinas 1977; Dini 2000, 255), o lietuvių kalboje plačią *AN* tipo junginių distribuciją turi tik vakarų aukštaičių (kauniškių ir šiauliškių) patarmė; kitose patarmėse dvigarsiai *am, an, em, en* yra patyrę įvairių pakitimų (tiesą sakant, tų pakitimų fonetinio proceso pagrindas yra tas pats – vadinamasis siaurėjimas) (plg. LKTCH 2004). Taigi pagal šią ypatybę kuršių, žiemgalių, sėlių kalbas galima skirti nuo latvių kalbos, iš dalies – nuo lietuvių kalbos, bet negalima nuo prūsų. Taip pat, o tai svarbiausia, pagal ją kuršių, žiemgalių, sėlių (ir prūsų, iš dalies – lietuvių) kalbų negalima atskirti. Vadinasi, ypatybė identifikacinė yra tik iš dalies – latvių ir iš dalies lietuvių kalbų atžvilgiu.

- d) *Baltų minkštųjų *k̄, *ḡ atitikmenys*. Pagal šią ypatybę kalbos pasiskirsto į dvi grupes. Pirmoji – prūsų ir lietuvių kalbos, antroji – latvių, kuršių ir sėlių kalbos. Žiemgalių kalba šios ypatybės atžvilgiu yra indiferentiška, nes duomenys prieštaringi. Ypatybė identifikacinė iš dalies: pagal ją galima atskirti prūsų ir lietuvių kalbas nuo latvių, kuršių ir sėlių (bet tarpusavyje ji neskirs prūsų ir lietuvių kalbų).
- e) *Baltų priebalsių junginių *tj, *dj atitikmenys*. Šiuo atveju kalbos skyla į tris grupes: pirmoji – prūsų, kuršių ir sėlių kalbos, antroji – lietuvių kalba, trečioji – latvių kalba. Žiemgalių kalba šiai ypatybei vėl indiferentiška, duomenys prieštaringi. Ypatybė identifikacinė šiais atvejais: a) pagal ją atsiskiria latvių kalba, b) prūsų, kuršių ir sėlių kalbos (bet pagal ją nesiskiria tarpusavyje; be to, sėlių kalbos duomenys abejotini), c) lietuvių kalba. Tačiau būtina turėti galvoje, kad pietrytinėse lietuvių kalbos tarmėse junginių **tj, *dj* atitikmenys yra *c, dz* (dabar jau kaip fakultatyviniai variantai vartojamos ir afrikatos *č, dž*), o žemaičių patarmėse iš šių junginių yra atsiradę *ĭ, ġ* (plg. LKTCH 2004). Turint galvoje šį faktą, reikia pasakyti, kad ypatybė nebus identifikacinė prūsų, kuršių, sėlių kalbų ir žemaičių patarmių atžvilgiu.
- f) *Baltų balsių *ā ir *ō atitikmenys*. Paskutinė ypatybė, kuri, kaip rodo matrica, yra aiškiai neidentifikacinė. Abejonių ir diskusijų kelia čia tik prūsų kalba, kur baltų **ā ir *ō* atitikmenų santykis nėra iki galo aiškus (Dini 2000, 254 tt; Mažiulis 2004, 17–19). Tačiau tai reikalo esmės nekeičia – kadangi, kaip teigiama literatūroje, baltų **ā : *ō* opozicija buvo išlaikyta, pagal ją kalbų skirti negalima.

3.4 Identifikacinis ypatybių svoris

Dabar dar galima sugrupuoti ypatybes pagal tam tikrą hierarchiją, arba, kitaip tariant, pagal identifikacinį svorį. Jos galėtų rikiuotis taip: aukščiausiai – „svariausia“, žemiausiai – „silpniausia“ ypatybė. Čia galimi du variantai: a) tik mažųjų baltų kalbų aptartų ypatybių hierarchija, b) visų baltų kalbų aptartų ypatybių hierarchija. Pirmasis variantas atrodytų taip, žr. 6 paveikslą.

YPATYBĖ	SKIRIAMOS KALBOS	VERTĖ
Baltų dvibalsio <i>*ei</i> atitikmenys	Skiria jotvingių, kuršių kalbas (vakarų baltai, turi <i>ei</i>) nuo žiemgalių, sėlių (rytų baltai, turi <i>ie</i>) kalbų. Neskiria vakarų ir rytų baltų tarpusavyje	+/-
Baltų priebalsių junginių <i>*tj, *dj</i> atitikmenys	Skiria žiemgalių kalbą nuo kuršių ir sėlių. Neskiria kuršių ir sėlių kalbų	+/-
Baltų minkštųjų <i>*k̃, *g̃</i> atitikmenys	Skiria žiemgalių kalbą (tik kai žiemgalių <i>k̃, g̃</i>) nuo kuršių ir sėlių kalbų. Neskiria kuršių ir sėlių kalbų.	(+)/-
Ide. gomurinių <i>*k, *g</i> atitikmenys	Neskiria nė vienos kalbos	-
Baltų <i>*AN</i> tipo junginių atitikmenys	Neskiria nė vienos kalbos	-
Baltų balsių <i>*ā</i> ir <i>*ō</i> atitikmenys	Neskiria nė vienos kalbos	-

6 paveikslas. Ypatybių hierarchija (a)

Taigi iš šešių ypatybių trys mažųjų baltų kalbų tarpusavyje neskiria, dvi skiria tik žiemgalių kalbą ir neskiria kuršių bei sėlių kalbų, viena skiria vakarų ir rytų baltų kalbas, bet neskiria jų tarpusavyje. Be to, jotvingių kalbai apžvelgtoje literatūroje dalis šių ypatybių nepriskiriama. Išvada paprasta: skirtumas tarp mažųjų baltų kalbų minimalus – aiškiai atsiskiria tik vakarų ir rytų grupė ir iš dalies išsiskiria žiemgalių kalba. Dabar į šią matricą reikia inkorporuoti didžiąsias baltų kalbas ir pažiūrėti, kaip pasikeis situacija. Visa tai parodyta 7 paveiksle.

Kaip nors komentuoti šias matricas, manau, nėra reikalo. Jos gana iškalbingos ir kiekvienas skaitytojas galės pasidaryti atitinkamas išvadas. Gal tik galima prisiminti tradicinę mažųjų baltų kalbų likimo formuluotę: kuršių, žiemgalių ir sėlių kalbos sulietuvėjo ir sulatvėjo (plg. šio straipsnio 48 p.). Iš pirmo žvilgsnio toks likimas gali būti visiškai suprantamas ir logiškas – čia suveikia geolingvistinis kriterijus: šių kalbų arealai tradiciškai lokalizuojami dabartinių Lietuvos ir Latvijos valstybių teritorijose. Tačiau

YPATYBĖ	SKIRIAMOS KALBOS	VERTĖ
Baltų priebalsių junginių *tj, *dj atitikmenys	Skiria lietuvių ir latvių kalbas (č, dž ir š, ž) tarpusavyje (taip pat ir lietuvių kalbos žemaičių ir aukštaičių patarmes) ir nuo prūsų, kuršių ir sėlių kalbų. Skiria žiemgalių kalbą nuo prūsų, kuršių ir sėlių kalbų. Neskiria kuršių ir sėlių kalbų. Iš dalies neskiria žiemgalių nuo lietuvių, iš dalies nuo latvių kalbų.	+++(+)/-(-)
Baltų minkštųjų *k', *g' atitikmenys	Skiria prūsų ir lietuvių kalbas nuo latvių, kuršių ir sėlių kalbų. Iš dalies skiria žiemgalių kalbą (tik kai žiemgalių k̂, ĝ) nuo kuršių ir sėlių kalbų. Neskiria latvių, kuršių ir sėlių kalbų. Iš dalies neskiria žiemgalių nuo lietuvių, iš dalies nuo latvių kalbų.	+(+)/-(-)
Baltų *AN tipo junginių atitikmenys	Nuo visų kitų atskiria latvių kalbą (be to, atsiskiria ir nemaža dalis lietuvių patarmių).	+(+)
Baltų dvibalsio *ei atitikmenys	Skiria prūsų, jotvingių, kuršių kalbas (vakarų baltai, turi ei) nuo lietuvių, latvių, žiemgalių, sėlių (rytų baltai, turi ie) kalbų. Neskiria vakarų (prūsų, jotvingių, kuršių) ir rytų (lietuvių, latvių, žiemgalių, sėlių) baltų kalbų tarpusavyje.	+/-
Ide. gomurinių *k, *g atitikmenys	Nuo visų kitų atskiria lietuvių kalbą. Tačiau iš dalies neskiria kai kurių lietuvių kalbos patarmių arealų nuo likusių kalbų.	+/(-)
Baltų balsių *ā ir *ō atitikmenys	Skiria lietuvių kalbą nuo latvių (išimtis – dalis lietuvių patarmių arealų). Neskiria kitų kalbų. Prūsų kalbos duomenys prieštaringi.	+/-

7 paveikslas. Ypatybių hierarchija (b)

matricos ir čia rodo tam tikrų paradoksų. Jų galima nurodyti bent du: 1) suprantama, kad dabartinėje Lietuvos teritorijoje buvę kuršiai, žiemgaliai ir sėliai galėjo sulietuvėti, t. y. prarasti vienintelį nuo lietuvių kalbos juos skyrusį požymį – ide. gomurinių *k, *g atitikmenis s, z. Tačiau kaip galėjo sulatvėti Latvijos teritorijoje lokalizuojami kuršiai, žiemgaliai ir sėliai, jeigu jie pagal ką tik minėtą ypatybę nuo latvių niekuo nesiskyrė? 2) Įdomu ir tai, kad žiemgaliai, kai žiūrime į jų ypatybes latvių kalboje, elgėsi ne tik kaip priderėtų sulatvėjusiems žiemgaliams – turi baltų minkštųjų *k̂, *ĝ atitikmenis c, dz ir

baltų priebalsių junginių **tj*, **dj* atitikmenis *š*, *ž* – bet ir kaip sulietuvėję žiemgaliai – turi atitinkamai atitikmenis **k̂*, **ġ* ir *č*, *dž*. Keistai elgėsi ir kuršiai su sėliais – turėję sulatvėti jie kažkodėl latvių kalboje paliko „prūsiškus“ ar „žemaitiškus“ *î*, *đ*.

Trumpai apibendrinamas galiu tik pasakyti, jog visiškai aišku, kad tai tik paprastas ypatybių susistemimas ir palyginimas. Bet ir jis duoda tam tikrų rezultatų ir medžiagos tolesniems pasvarstymams apie mažąsias baltų kalbas. Kitas – ir kur kas svarbesnis – žingsnis turėtų būti tų empirinių faktų, kuriais remiantis mažosioms baltų kalboms buvo priskirtos aptartosios ypatybės, verifikacija. Tačiau jos šiame straipsnyje nesiimsiu, tai ateityje, jeigu būtų toks noras ir reikalas, galėtų padaryti profesionalūs baltistai.

Čia straipsnį būtų galima baigti ir pateikti trumpą išvadą, kuri, deja, nebūtų palanki mažųjų baltų kalbų identifikacijai. Tačiau vis dėlto noriu pasiūlyti dar kelias bendresnio pobūdžio mintis, remdamasis jau cituotu P. U. Dinio apibendrinimu, kokiais kriterijais vadovautasi nustatant mažųjų baltų kalbų ypatybes: „Mūsų žinios apie „mažąsias“ baltų kalbas remiasi tik **onomastikos faktais ir kai kuriomis jų istoriniuose regionuose** šiandien vartojamų **dialektų ypatybėmis**“²³ (Dini 2000, 208).

3.5 Istoriniai regionai

Istorinių regionų vaidmuo mažųjų baltų kalbų identifikavimo istorijoje yra ir svarbus, ir įdomus. Viena vertus, išsamiau panagrinėjus lingvistinėje literatūroje esančius teiginius, kuriais remiantis būtų galima spręsti, koks yra ryšys tarp mažųjų baltų kalbų, jomis kalbėjusių baltų genčių ir regionų (arba teritorijų), kur tos gentys lokalizuojamos, susidaro įspūdis, kad buvo vadovaujamosi tokia paprasta logika: jeigu baltų gentis paminėta kokiuose nors istoriniuose šaltiniuose (pvz., sėliai, kuršiai, žiemgaliai, jotvingiai), tai paminėtai genčiai galima priskirti ir atitinkamą kalbą. Tačiau tokia logika neatrodo tvirtai pamatuota ir įtikinama – juk greta Jotvos²⁴, Kuršo, Žiemgalos ir Sėlos tuometiniame baltų areale buvo ir daugiau žemių: Lietuva (siaurąja prasme), Deltuva, Nalšia, Upytė-Neris, taip pat žemaičių (Ceklio, Karšuvos, Medininkų, Knituvos, Šiaulių) žemės (plg. Čelkis 2014, 70 tt.; Bucevičiūtė 2015; Zabiela 1992, 12–23). Be to, reikėtų nukreipti žvilgsnį ir į dabartinės Latvijos teritoriją – ten yra, pavyzdžiui, Latgala ir kiti regionai – kaip jau minėta, diskutuojama apie latgaliečių kalbą²⁵. Tačiau išvardytose žemėse atskirų baltų kalbų kalbininkai neaptiko. Tiesą sakant, vadovaujantis visa mažųjų baltų kalbų identifikacijos logika ir pasirinktomis priemonėmis tą padaryti būtų visiškai

²³ Pajuodinta mano – *V. K.*

²⁴ Beje, Jotva tapatinama su Sūduva ir Dainava. Pavyzdžiui, S. Karaliūnas skiria sūduvių-jotvingių kalbą (Karaliūnas 2015, 154 tt), A. Salys šneka apie sūduvių kalbą (Salys 1984, 112 tt).

²⁵ Dar plg. žemėlapi „Baltų gentys XIII a. pradžioje“ (Kabelka 1982, 43; Zinkevičius 1984, 341).

nesunku: reikėtų tik kiekvienai iš paminėtų žemių priskirti kokią nors tuose regionuose dabar egzistuojančių dialektų (tarmių, patarmių) kalbinę ypatybę. Pavyzdžiui, Nalšiai identifikuoti gal tiktų balsio *ie* distribucija po priebalsių *d, g, k, t*, pvz., *diede, tievas*; kitoms žemėms irgi būtų nesunku jų rasti. Apibendrinti galima trumpai: vienoms baltų gentims ir žemėms priskiriamos savarankiškos kalbos, tačiau kitos gentys ir žemės yra savotiškai diskriminuojamos. Kokie tos diskriminacijos motyvai – jau atskiras klausimas, tačiau čia į jį tuo tarpu nesigilinsiu. Svarbiausia, kad identifikuojant mažąsias baltų kalbas pasirinkus istorinių regionų kriterijų to kriterijaus nuosekliai nebuvo laikomasi. Vadinasi ir išvados apie baltų žemes, kuriose galima identifikuoti savarankiškas baltų kalbas, nėra iki galo patikimos – šiuo atžvilgiu nėra išsamiai ištirtas visas baltų kalbų plotas. Be to, šiuo atveju – jau žvelgiant šiek tiek į perspektyvą – tiesiog būtina atsižvelgti į istorikų darbus, pavyzdžiui, jau minėtų T. Čelkio, L. Bucevičiūtės ir kitų, pateikiančių modernią ir sistemišką sampratą apie baltų žemes.

3.6 Substratas?

Čia dar keliais žodžiais galima užsiminti apie mažųjų baltų kalbų substrato teoriją. Kai kurie kalbininkai jo požymiu laiko, pavyzdžiui, vadinamąjį (šiam straipsnyje jau minėtą, žr. 10 p.) „šlekiavimą“ – fakultatyvų priebalsių *s – š, z – ž* vartojimą (nuomones dėl substrato žr. Dini 2000, 208 tt; plg. dar Zinkevičius 2006), kiti tokiai nuomonei nepitaria (plg. Girdenis 1981; Girdenis, Pabrėža 2002; Girdenis 1998). Nesileidžiant į smulkų diskusijos aptarimą ir abiejų pusių argumentus, norėčiau pasakyti tik tokią pastabą: minėtų priebalsių fakultatyvumas tradiciškai siejamas su jotvingių substratu pietinėse, žiemgalių substratu šiaurinėse ir sėlių substratu – rytinėse lietuvių kalbos patarmėse, kuršių substratu – žemaičių, ypač šiaurinių, patarmėse. Kitaip tariant, tuose lietuvių kalbos patarmių arealuose fiksuojamas priebalsių fakultatyvus vartojimas laikomas mažųjų baltų kalbų palikimu.

Patikimai ir neginčijamai, turint galvoje diskusiją apie substratą, galima pasakyti tik vieną dalyką – lietuvių kalbos plote yra arealų, kur fakultatyviai vartojami priebalsiai *s – š, z – ž*. Atidesnis žvilgsnis į reiškinių paplitimą ir naujausi empiriniai tyrimai bei duomenys rodo, kad fakultatyviniai variantai *s – š, z – ž* paplitę visoje rytinėje, pietinėje, vakarinėje ir šiaurinėje Lietuvos dalyje ir koncentruojasi, geografiškai žiūrint, daugiausiai pakraštiniuose lietuvių kalbos arealuose. Šis reiškinys fiksuotas Žagarės (vakarų aukštaičiai šiauliškiai), Dūkšto (rytų aukštaičiai uteniškiai), Rimšės, Švenčionėlių apylinkėse, Gervėčių saloje, Lazūnų saloje (rytų aukštaičiai vilniškiai), Kabeliuose, Peleos ir Punsko salose ir kitur pietų aukštaičių plote, Zietelos saloje (vakarų aukštaičiai kauniškiai) (žr. LKTCH 2004). Ne išimtis čia ir žemaičių patarmės: reiškinys fiksuotas šiaurės žemaičių plote (žr. Zinkevičius 1987, 19–24), taip pat pietų žemaičių varniškių rytinėje dalyje (žr. Vitkauskas 1995). Svarbu, kad į šį fakultatyvumo

plotą įeina ir tie arealai, kuriuose gentys, kalbėjusios mažosiomis baltų „kalbomis“, nėra lokalizuojamos, pavyzdžiui, vilniškių patarmė ar pietų žemaičiai. Žvelgiant į tokią reiškinio geografiją susidaro įspūdis, kad tariamas substratas išplitęs kone visame lietuvių kalbos plote. Tačiau toks priebalsių *s – š*, *z – ž* fakultatyvumo paplitimas kelia ir kitokių minčių – jis nebūtinai patvirtina buvus substratą. Galima svarstyti ir priešingą hipotezę – kad, diachroniškai žiūrint, ir lietuvių kalbos konsonantizmo sistemoje tam tikrą laiką nebuvo priebalsių *s, z : š, ž* opozicijos. Ši mintis nėra nauja ar labai originali – taip svarstė ir Aleksas Girdenis, manęs, kad „<...> pačioje lietuvių kalboje galėjo būti arealų, neturėjusių sargiųjų ir žvarbiųjų priebalsių opozicijos <...> (Girdenis 200, 119). Atsižvelgdamas į tai, taip pat į reiškinio platų paplitimą, kelčiau atsargią hipotezę, kad tokios opozicijos kurį laiką galėjo nebūti ir visame lietuvių kalbos plote.

3.7 Onomastika

Tiesą sakant, kone visos mažųjų baltų kalbų ypatybės identifikuojamos remiantis onomastine medžiaga. Šis kriterijus mažųjų baltų kalbų identifikacijai yra kur kas svarbesnis nei istorinių regionų kriterijus, nes savo esme yra lingvistinis ir tiesiogiai susijęs su kalbos sistemos ypatybėmis. Tačiau akla ir besąlygiškai pasikliauti šiuo kriterijumi kalbų identifikacijos procedūroje vis dėlto negalima. Dalykas paprastas: ne vietovardžiai sukuria žmones, gentis ir žemes. Vietovardžius sukuria žmonės. Viena yra nagrinėti vietovardžius kalbos struktūros atžvilgiu (daryba, etimologija ir pan.) ir visai kas kita yra vietovardžiai geolingvistikos, istorinės sociolingvistikos kontekste, galų gale komunikacijos ir interakcijos procese. Todėl mažųjų baltų kalbų onomastikos medžiagą būtina skirti bent į dvi grupes: 1) onomastinius faktus, užfiksuotus svetimkalbiuose rašytiniuose šaltiniuose, 2) onomastinius faktus, užfiksuotus lietuvių ir latvių kalbų patarmėse.

Dėl vietovardžių kitakalbiuose šaltiniuose ir užrašytų kitakalbių jau ne kartą buvo pasakyta skeptiška nuomonė (plg., pavyzdžiui, Girdenis, Pabrėža 2002). Jai, be abejo, reikia pritarti. Vietovardžiai kitakalbiuose šaltiniuose iš principo funkcionuoja kaip skoliniai (arba bent jau kaip interferencijos faktai). Žinomas dalykas, kad skolinių integracijos procese lemiamą vaidmenį vaidina ne kalba donorė, bet ta, kuri skolinį pasiima – mažųjų baltų kalbų atveju tai vokiečių ir slavų kalbos. Vadinas, norint ką nors tikro ir objektyvaus pasakyti apie kalbines vietovardžių ypatybes ir jas perkelti mažosioms baltų kalboms, visų pirma reikia išanalizuoti tų vietovardžių integraciją jas užrašiusiose kalbose. Turint galvoje itin fragmentiškus užrašymus ir menką empiriką, vargu ar įmanoma šiuo klausimu ką nors vertingo pasakyti. Be to, negalima paleisti iš akių ir istorinių-sociolingvistinių aplinkybių. Visų pirma reiktų žinoti, ar tie vietovardžiai buvo užrašyti iš klausos, ar nurašyti iš kokių nors šaltinių. Kaip jau minėta, svarbus

integracijos procesas ir jo ypatumai²⁶. Be to, negalima atmesti ir ekstralingvistinių faktorių: juk nėra šimtaprocentinės garantijos, kad *Wegeberichtus* rašantys žvalgai vieną kitą vietovardį galėjo ir specialiai klaidingai užrašyti ar kaip nors šifruoti – nelygu kam ta informacija būdavo teikiama.

Onomastiniai faktai, užfiksuoti lietuvių ir latvių kalbų patarmėse, žinoma, yra kur kas patikimesnis reikalas, tačiau ir čia galima įžvelgti tam tikrų pavojų. Vienas dalykas, kaip jau minėta, yra lingvistinė vietovardžio analizė. Tačiau nagrinėjant vietovardžius tik lingvistiškai labai nesunkiai galima patekti į vadinamojo „žvaigždėto dangaus“ efekto pinkles (plg. Eichner 1988, 10–40). Žiūrėdamas į žvaigždėtą dangų žmogus dažniausiai įsivaizduoja, kad visos žvaigždės nutolusios nuo jo vienodu atstumu. Tačiau, žinoma, tai apgaulingas efektas. Panašiai ir su vietovardžiais: gali susidaryti klaidingas įspūdis, kad jie yra vieno chronologinio sluoksnio. Tačiau taip, aišku, nėra. Be to, jeigu, pavyzdžiui, dabartiniame Švenčionių rajone (buvusioje Nalšios žemėje) yra vietovardžių, kurie turi, tarkim, vakarų baltų ypatybių (plg. *Žeimenas*), tai savaime dar nereiškia, kad toje vietoje buvo istorinės žiemgalių žemės. Vadinasi, visai kitas klausimas yra konkretaus vietovardžio atsiradimas konkrečioje teritorijoje, konkrečioje vietoje ir konkrečiu laiku. Jis savo esme nėra lingvistinis klausimas, bet tarpdisciplininis – čia reikia archeologinių ir istorinių duomenų, informacijos apie migraciją, įrašų (jei tokių yra) kitakalbiuose šaltiniuose analizės, galų gale, plačiąja prasme – ir istorinės sociolingvistikos žvilgsnio. Todėl istoriniuose šaltiniuose užfiksuotų vietovardžių lingvistinis struktūrinis lyginimas (pavyzdžiui, *Dievoniškiai* ir *Dieveniškės*, *Berznykas* Palenkės vaivadijoje ir *Beržininkai* Ignalinos r., *Persas* ež. Seirijų apyl. ir *Peršokšnai* ež. *Švenčionių* r., žr. Kabelka 1982, 37) didelės prasmės neturi – jie neteikia jokios sociolingvistinės informacijos. Tokios vertės įgautų ir lingvistinius argumentus mažųjų baltų kalbų klausimu sustiprintų toks tyrimo būdas, jeigu prie konkretaus vietovardžio konkrečioje vietoje (jeigu, žinoma, įmanoma) būtų galima prijungti archeologinius, istorinius ir pan. duomenis, kitaip tariant, atlikti kompleksinę analizę.

Prisiminus matricose apibendrintas mažųjų baltų kalbų ypatybes darosi aišku, kad įsitikinimas, jog tie vietovardžiai, kuriuose, pavyzdžiui, yra *s*, *z* vietoj laukiamų *š*, *ž* yra mažųjų baltų kalbų palikimas, nėra visu šimtu procentų patikimas ir nebūtinai rodo žiemgališką ar sėlišką vietovardžio kilmę. Didžiausias trukdis tokiam sklandžiam aiškinimui yra būtent lietuvių kalbos patarmių duomenys – priebalsių *s* – *š*, *z* – *ž* fakultatyvus vartojimas ir reiškinių geografija. Greta sėliškos, pavyzdžiui, vietovardžio *Zarasai* kilmės nesunkiai galima kelti ir alternatyvią hipotezę, kad šiame vietovardyje užkonservuotas, tradiciškai tariant, „šlekiavimas“ (*z* – *ž* fakultatyvumas), jeigu *Zarasų* pavadinimą, kaip manė K. Būga, kildinsime iš **ezerasas/ezarasas*, plg. lie. *ežeras* (Dini

²⁶ Konkretus pavyzdys: norėdamas, kad mano pavardę vokiečiai užrašytų taisyklingai, turiu ją tarti *Kardėlis* (su ilgąja *ė*), nes kai tariau normaliai *Kardelis*, mano pavardę užrašo *Kardalis*.

2000, 230). Visiškai nekeista, kad vietovardis, būdamas kalbos sistemos periferinis narys, gali nepaklusti bendriesiems garsų kitimo dėsniams ir atitrūkęs nuo pamatinio žodžio užkonservuoti vieną ar kitą kalbinę ypatybę. Atsižvelgiant į tai, manau, reikėtų labai kruopščiai revizuoti ir vadinamuosius jotvingiškus, žiemgališkus, sėliškus ir kuršiškus vietovardžius – ir ne tik „šlekiavimo“ aspektu.

Atrodytų tvirta ir neginčijama vakarų ir rytų baltų skiriamoji ypatybė – dvibalsis *ei*. Tačiau reikalą, bent jau vietovardžių atveju, komplikuoja tai, kad, kaip jau buvo ne kartą minėta, lietuvių kalboje baltų *ei* kitimas į *ie* nebuvo absoliutus. Yra nemažai atvejų, kur dvibalsis **ei* yra išlikęs tiek apeliatyvuose, tiek vietovardžiuose. Tokiu atveju remiantis vien lingvistiniais duomenimis nepatikima teigti, kad vietovardžiai, kuriuose yra dvibalsis *ei*, besąlygiškai yra jotvingiški, žiemgališki (ar apskritai vakarų baltų palikimas) (plg. Garliauskas 2015, 27 tt). Lygiai taip pat galima kelti hipotezę, kad jie yra lietuviški su nepakitusiu baltišku *ei*. Baltų *ei* kitimo į *ie* distribucija ir kitimo motyvai, kaip sakytą, iki šiol nėra tinkamai paaiškinti. Todėl visiškai įmanoma manyti, kad kai kuriuose vietovardžiuose dvibalsis *ei* tiesiog nepatyrė kitimo. Čia galima išvesti kad ir tokią paralelę: gerai žinomas dalykas, kad baltų *liepa* yra antrinis pavadinimas medžiui įvardinti, pirminis buvo *lenta*. Šią transformaciją išsamiai yra aptaręs ir parodęs Vincas Urbutis (1981, 14–15). Tačiau, *lentos* reikšmei keičiantis ir medžiui įvardyti pasirinkus *liepos* leksemą, kai kuriuose vietovardžiuose tokia transformacija neįvyko, plg.: *Lentupis* ir *Lentvaris* netapo *Liepupiu* ir *Lieptvariu*. Svarbiausia šių paralelių mintis tokia: remiantis vien lingvistiniais motyvais priskirti vieną ar kitą vietovardį mažosioms baltų kalboms yra vargu ar patikima. Čia reikia kompleksinės kiekvieno vietovardžio analizės – pasitelkiant visų pirma, kaip jau minėta, archeologinius, istorinius, taip pat istorinės sociolingvistikos duomenis, duomenis apie migraciją – žinoma, jeigu apskritai kiekvienu konkrečiu atveju tokių duomenų įmanoma gauti.

3.8 Pasvarstymai

Iš visos šios istorijos kyla dar du bendresnio pobūdžio svarstymai. Pirmasis yra susijęs su šiame straipsnyje mano jau minėta *kalbos* ir *tarmės* skirtimi. Apie ją užsiminiau ne veltui ir norėčiau trumpai grįžti dar kartą. Deja, teorinių svarstymų *kalba* ar *tarmė* diskusijose apie mažąsias baltų kalbas nebuvo. Būta tik šiaip bendro pobūdžio pamąstymų, kurie, žinoma, atitiko to meto lingvistikos lygį. Pavyzdžiui, jau minėta Kazimiero Būgos mintis apie sėlius: „Šiuo tarpu, neturėdamas sėlių gyvenamojo ir gyventojų ploto vietų vardų sąrašo, dar negaliu galutinai nustatyti giminumo laipsnio tarp latvių ir sėlių, t. y. negaliu dar pasakyti, ar **sėliai bus buvę atskira tauta su ypatinga kalba, ar tik latvių tautos šaka su savotiška latvių kalbos tarme**“²⁷ (Būga 1959, 19). Tačiau ši K. Būgos abejonė

²⁷ Pajuodinta mano – V. K.

vėlesniuose tekstuose apie baltų kalbas kažkaip ištirpo ir tiesiog bendru sutarimu įsivyravo požiūris, jog galima skirti savarankiškas jotvingių, kuršių, žiemgalių ir sėlių kalbas. Šiaip jau platesniame vakarų lingvistikos kontekste, atsižvelgiant į išsamias diskusijas šiuo sudėtingu klausimu (plg., pavyzdžiui, 45 p. nurodytą literatūrą), toks mažųjų baltų kalbų skyrimas – remiantis keliomis iš principo tik fonetinėmis ypatybėmis, kurios, pasirodo, nėra patikimos – atrodo keistokai. Galbūt tokio skirstymo atsiradimą galėjo lemti lietuviška tarmių klasifikacijos tradicija. Juk ir lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos iš esmės paremtos tik vienu kriterijumi – fonetiniu, o tarmės, patarmės ir šnektos skiriamos pagal vieną skiriamąją ypatybę (plg. Girdenis, Zinkevičius 1966). Tuo tarpu kaimyninių šalių tarmių klasifikacijos remiamos mažiausiai fonetinėmis ir morfologinėmis, o kai kurių – fonetinėmis, morfologinėmis, sintaksinėmis ir leksinėmis ypatybėmis (žr. Wiesinger 1983; Michel 2011, 178–184; Avanesov, Orlova 1965; Zacharova, Orlova 2004). Suprantama, kad laikantis tokios klasifikavimo pagal vieną požymį idėjos būtų galima priskaidyti daugybę kalbų, tačiau *kalbų* ir *tarmių* identifikacija vyksta, žinoma, pagal kitokias taisykles ir kitokius teorinius principus.

Antrasis pasvarstymas yra susijęs su noru ir siekiamybe identifikuoti mažąsias baltų kalbas. Mažųjų baltų kalbų identifikacijos ir klasifikacijos istorija atskleidžia dar vieną gana paradoksalią situaciją. Lietuvių baltistikoje net ir šiais laikais gana populiaru baltų kalbų archajiškumo (ar senumo) idėja²⁸. Logiškai žiūrint, kalbos archajiškumas turėtų būti susijęs su požymiu *stabilumas*, *lėtas kitimas* ir pan. Tačiau paradoksalu tai, kad pabrėžiant lietuvių kalbos archajiškumą, čia pat kalbama apie didelę lietuvių kalbos tarmių diferenciaciją (žr. Zinkevičius 1984, 9; 2006, 17). Atrodo, kad šie du postulatai, arba, kitaip tariant, mąstymo kryptys, akivaizdžiai prieštarauja viena kitai. Diferenciacija kaip tik susijusi su požymiais *nestabilumas*, *kaita* ir pan. O archajiška sistema juk turėtų būti homegeniška, stabili, lėtai kintanti ir nepasiduoti diferenciacijos spaudimui. Vadinasi, mažiausiai viena iš šių dviejų tezių yra klaidinga – klausimas tik, kuri.

4 Perspektyvos

Apie „mažųjų“ baltų kalbų tyrimo perspektyvas trumpai užsiminsiu vien dėl to, kad neatrodytų, jog šiame straipsnyje noriu kaip nors sumenkinti iki šiol atliktus tyrimus. Toli gražu tokio tikslo neturiu ir, be abejo, teigiamai vertinu iki šiol mažųjų baltų kalbų tema rašiusius autorius (juo labiau, kad jie yra pripažinti baltistikos autoritetai), jų padarytus darbus ir gautus rezultatus. Visiškai aišku, kad ankstesnieji tyrimai labai priklausė nuo lietuvių ir latvių lingvistinės minties raidos, tradicijos ir autoritetų svorio, galų gale – istorinių aplinkybių, kurios neleido vyresniosios kartos lingvistams eiti kartu

²⁸ Plg. ir plačiau visuomenei skirtus tekstus: <http://naujienos.vu.lt/pokalbiai/latvijos-universiteto-garbes-daktaras-prof-b-stundzia-baltu-kalbos-senos-bet-ne-senovines/>

su Vakarų lingvistikos teorine mintimi. Tačiau kylant akivaizdžioms abejonėms dėl mažųjų baltų kalbų identifikacijai naudojamų kalbinių ypatybių, vargu ar galima apie tai nediskutuoti. Taigi tęsiant mintį apie siekiamybę identifiкуoti mažąsias baltų kalbas galima matyti, kad baltistikai ir Lietuvoje ir greičiausiai Latvijoje apskritai būdinga pabrėžti baltų kalbų išskirtinumą indoeuropeistikos kontekste, tačiau tą išskirtinumą motyvuoti ir paremti ne baltų vieningumu, bet atvirkščiai – diferenciacija ir baltų kalbų gausa. Greičiausiai čia veikia ne vien lingvistiniai arba labiau ne lingvistiniai ar sociolingvistiniai, bet nemaža dalimi ir ekstralingvistiniai motyvai. Iš dalies čia turbūt prisideda iki šiol gajus romantinis požiūris į baltų kalbų archajiškumą (senoviškumą), iš dalies – tautinės savimonės ir savivertės ypatumai, galbūt ir kiti aspektai, kurie gal susilauks atskiros specialistų analizės. Trumpai apibendrinant galima teigti, kad visas šis mąstymas iš esmės yra *tipofobiškas*, bet ne *tipofiliškas*²⁹. Tipofobiškas mąstymas juda iš esmės įvairiausių skirtumų paieškos keliu, smulkinimo keliu, atskirų ypatybių nagrinėjimo keliu. Savo prigimtimi jis labai artimas vadinamajam atomizmui, tik apima kur kas platesnes sritis nei garsų ar formų nagrinėjimas. Tuo tarpu tipofiliškas mąstymas yra linkęs ieškoti panašumų, stengiasi sieti reiškinius vienus su kitais, juos palyginti ir apibendrinti. Savo prigimtimi jis gana artimas struktūriniam mąstymui, tačiau taip pat yra už jį platesnis. Negalima sakyti, kad tipofobiškas požiūris į mažąsias baltų kalbas yra nereikalingas ir nenaudingas ir kad jį reikia kaip nors pasmerkti. Visiškai atvirkščiai – jis kruopščiai gilinasi į detales, pavienius atvejus – ir, viena vertus, teikia medžiagos apibendrinimams, kita vertus – skatina diskusiją, ragina kitaip, alternatyviai pažvelgti į problemas. Galų gale – visiškai įmanoma ir tam tikra abiejų požiūrių sintezė.

Taigi viena iš bendresnio pobūdžio mažųjų baltų kalbų tyrimo perspektyvų būtų tipofiliško požiūrio pradžia. Galbūt šis požiūris galėtų nesunkiai panaikinti neseniai aptartą paradoksišią situaciją dėl archajiškumo (senoviškumo) ir diferenciacijos tezių. Galbūt į baltų kalbų arealą galima pažiūrėti ne kaip į itin diferencijuotą, bet atvirkščiai – kaip į gana homegenišką. Galbūt baltų kalbų, tradiciškai tariant, „archajiškumo“ ir palyginti lėto kitimo priežastis kaip tik ir yra menka jų vidinė diferenciacija. Čia labai verta prisiminti Alekso Girdenio ne kartą per paskaitas kartotą (bet, regis, niekur nepublikuotą) mintį, kad baltų kalbų fonologinės sistemos stabilumą užtikrina kitimams nepasiduodantys aukštutinio pakilimo balsiai – tarsi neprakiurdomas stogas, neleidžiantis iširti sistemai. Ši mintis ypač verta dėmesio turint galvoje ir slavų kalbų fonologinės sistemos raidą (žinant, kas praslavų sistemoje nutiko su aukštutinio pakilimo balsiais), ir lietuvių bei latvių kalbos tarmių procesus.

²⁹ Šiuos, mano galva, itin taiklius terminus pasiskolinau iš austrų lingvisto, romanisto, Salzburgo dialektometrijos mokyklos kūrėjo Hanso Goeblio (asmeninė informacija). Būtinai pabrėžiu, kad šie terminai neturi nei neigiamos, nei teigiamos konotacijos – yra neutralūs. Kitaip tariant, tipofiliškas mąstymas nereiškia, kad jis yra pranašesnis, o tipofobiškas mąstymas kuo nors prastesnis.

Tipofiliškas požiūris neišvengiamai veda pirmiausiai prie gyvųjų baltų kalbų – lietuvių ir latvių – vidinių tipologinių tyrimų. Svarbiausia vieta čia, be jokios abejonės, tenka dialektologijai – tiek lietuvių, tiek latvių. Tipologiniu žvilgsniu būtina pažvelgti į abiejų kalbų arealą nebrėžiant ribų, neklasifikuojant į tarmes ir patarmes, iš anksto neieškant skirtumų, bet atvirkščiai – pažiūrėti, kokių esama bendrumų. Per bendrumų paiešką savaime išryškės ir abiejų kalbų skirtumai. Akivaizdu, kad bendrumų tyrimo lauke kol kas nuveikta gana mažai³⁰.

Atvirai tariant, į perspektyvą įrodyti, kad iš tikrųjų egzistavo mažosios baltų kalbos, asmeniškai žiūriu gana skeptiškai – kol kas nematau tam patikimos empirinės medžiagos ir patikimų metodologinių argumentų. Galima paimti, pavyzdžiui, kad ir vadinamąsias sėlių ir žiemgalių „kalbas“. Net ir gana paviršutiniška dabartinių lietuvių kalbos šnektų, kur istoriškai galėjo būti gyvenę šios gentys, analizė rodo, kad kokių nors ryškių substratinių bruožų, kurie aiškiai išsiskirtų visame dabartinių patarmių kontekste, tiesiog nėra. Apskritai rytų aukštaičių šnektų vokalizmui (ir konsonantizmui) aprašyti gana gerai tinka paprasta formulė: *uteniškiei + x : uteniškiai – x* (šiaurės rytų vilniškiai – *uteniškiei + nekirčiuotų žemutinio pakilimo balsių siaurėjimas*; rytų aukštaičiai anykštėnai – *uteniškiei + kirčiuotų žemutinio pakilimo trumpųjų balsių siaurėjimas (vadinamasis „rotininkavimas“)* ir t. t.). Pamatinės rytų aukštaičių šnektų struktūros yra labai panašios. Tačiau daugiau aiškumo į „mažųjų baltų kalbų“ problematiką galėtų įnešti ne, kaip neretai lietuvių dialektologijoje buvo įprasta, pavienių kalbinių reiškinių, bet būtent giluminių kalbos struktūrų (vok. *Tiefenstrukturen*) analizė. Ją atlikti galima pasitelkus iki šiol Lietuvoje visiškai nenaudotą, tačiau, kaip rodo kitų šalių lingvistų patirtis, gana efektyvų metodą – dialektometriją. Tačiau norint atlikti dialektometrinę analizę būtinas didelis empirinių duomenų korpusas, kuriuo galėtų tapti būtent tipologinės baltų kalbų analizės rezultatai.

5 Vietoj išvadų

Net ir neišsami ypatybių, priskiriamų mažosioms baltų „kalboms“, analizė parodė, kad, deja, kol kas trūksta patikimų lingvistinių duomenų ir aiškių argumentų, kad būtų galima identifikuoti ir skirti jotvingių, kuršių, žiemgalių ir sėlių kalbas.

³⁰ Čia galima paminėti vieną iš didžiausių lietuvių ir latvių lingvistų bendrų darbų – Baltų kalbų atlasą (2009; 2012); taip pat 2013–2015 m. vykdytą bendrą fonetikos projektą „Dabartinės baltų kalbos: spektrinės garsų charakteristikos (instrumentinis tyrimas)“, žr. [http://informacija.lmt.lt/EKSPERTAI/Anotacija_lt.php?Pr_kodas=2446&Baze=MTP&Proj_pavad=Dabartin%EBs%20balt%F8%20kalbos:%20spektrin%EBs%20gars%F8%20charakteristikos%20\(instrumentinis%20tyrimas\)](http://informacija.lmt.lt/EKSPERTAI/Anotacija_lt.php?Pr_kodas=2446&Baze=MTP&Proj_pavad=Dabartin%EBs%20balt%F8%20kalbos:%20spektrin%EBs%20gars%F8%20charakteristikos%20(instrumentinis%20tyrimas))

Kai kurių kalbininkų mažųjų baltų „kalbų“ substratui priskiriami reiškiniai: priebalsių *s/z, š/ž*, taip pat *k/t, d/g* fakultatyvumas (reiškinio geografiją ir interpretaciją žr. Leskauskaitė, Mikulėnienė 1998; taip pat Girdenis 1998), taip pat vadinamasis „rotininkavimas“ (ne tik rytų aukštaičių anykštėnų ir kupiškėnų, bet ir dalies vilniškių (apie Švenčionėlius)) ir „dadininkavimas“ (svarbu – esantis ir Švėkšnos–Gardamo areale bei būdingas ir Latvijos Latgalai – ten turimas tas pats reiškinys, taip pat čia ir „rotininkuojama“, pavyzdžių žr. Seržant 2010, 195 tt), mano nuomone, su substratu nieko bendro neturi. Tačiau visų reiškinų geografija (čia dar galima pridėti ir dzūkavimą, kurio arealas anksčiau buvo kiek didesnis), leidžia formuluoti darbinę hipotezę, kurią reiktų visu rimtumu patikrinti: greičiausiai kalbami reiškiniai buvo paplitę jeigu ne visoje Lietuvos teritorijoje, tai bent dabartinėje aukštaičių tarmėje, dalis jų – ir dabartinėje Latvijos teritorijoje. Taigi į kalbamus reiškinis reikia atidžiai tipologiškai pasižiūrėti.

Vadinamųjų mažųjų baltų „kalbų“ tyrimo perspektyvas galima nusakyti trimis žingsniais: *tipofilija, tipologija, dialektometrija*. Šie žingsniai, esu įsitikinęs, puikiai pasitarnautų ne tik mažosioms, bet ir didžiosioms baltų kalboms ir jų istorijai.

Literatūros sąrašas

- Ambrazas, Vytautas, red. 2008. *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Arduino, Diego. 2012. On the current Location of the old Prussian. *Baltistica* XLVII (2), 349–358.
- Avanesov, Ruben, Varvara Orlova. 1965. *Russkaja dialektologija*. Moskva: Nauka.
- Breidaks, Antons. 2006. Latgal'skij jazyk. *Jazyki mira: Baltijskie jazyki*. Red. V. Toporov. Moskva: Academia.
- Bucevičiūtė, Laima. 2015. *LDK XV–XVI a. Valstybės erdvės ir jos sienų samprata*. Vilnius: Versus aureus.
- Būga, Kazimieras. 1958–1961. *Rinktiniai raštai I–III*. Vilnius: Valstybinės politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Čelkis, Tomas. 2014. *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės teritorija: sienų samprata ir delimitaciniai procesai XIV–XVI a.* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Dini, Pietro Umberto. 2000. *Baltų kalbos. Lyginamoji istorija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Dini, Pietro Umberto. 2014. *Foundations of Baltic Languages*. Vilnius: Eugrimas.
- Eichner, Heiner. 1988. Sprachwandel und Rekonstruktion. Diskussionsbeitrag. *Akten der 13. Österreichischen Linguistentagung. Graz, 25.–27. Oktober 1985 (mit noch unpublizierten Beiträgen der Tagung Salzburg 1983)*. Graz: Leykam. 10–40.
- Garliauskas, Vidas. 2015. *Žiemgalių etnogenėzė ir vardo Žiemgala etimologija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.

- Geržotaitė, Laura. 2014. Lietuvių tarmių klasifikacijos: gretinamoji analizė. *XXI a. lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai ir jų komentarai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. 108–111.
- Girdenis, Aleksas. 1981. Kuršių substrato problema šiaurės žemaičių teritorijoje. *Iš lietuvių etnogenezės*. Vilnius: Mokslas. 19–26.
- Girdenis, Aleksas. 1998. Problemos nematyti. *Baltistica* XXXIII (2), 263–264.
- Girdenis, Aleksas. 2002. *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Girdenis, Aleksas, Juozas Pabrėža. 2000. Nauji šlekiavimo stebėjimai Žagarės apylinkėse. *Aleksas Girdenis. Kalbotyros darbai II*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Girdenis, Aleksas, Juozas Pabrėža. 2000a. Sargių ir žvarbiųjų priebalsių svyravimai XX a. pradžios žagariečio tekstuose. *Baltistica* XXXVII (2), 229–232.
- Girdenis, Aleksas, Zigmas Zinkevičius. 1966. Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos. *Kalbotyra* 14, 139–147.
- Göschel, Joachim u. a., Hrsg. 1980. Dialekt und Dialektologie. *Ergebnisse des Internationalen Symposiums „Zur Theorie des Dialekts“, Marburg/Lahn 5.–10. September 1977*. Wiesbaden: Steiner. (= ZDL, Beihefte N.F. 26).
- Kabelka Jonas. 1982. *Baltų filologijos įvadas*. Vilnius: Mokslas.
- Karaliūnas, Simas. 2015. *Baltų etnonimai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Leikuma, Lidija. 2003. *Latgalīšu volūda 1: Intensīvā mācību kursa materiāli*. Sankt-Peterburg: Filologičeskij fakul'tet SPBGU.
- Leskauskaitė, Asta, Danguolė Mikulėnienė. 1998. Dėl priebalsių t', d' ir k', g' mišimo pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių tarmėse. *Baltistica* XXXIII (1), 95–102.
- Löffler, Heinrich. 1990. *Probleme der Dialektologie*. 3. Auflage. Darmstadt: WGB.
- Mattheier, Klaus J., Hrsg. 1983. *Aspekte der Dialekttheorie*. Tübingen: Niemeyer. (Reihe Germanistische Linguistik 46).
- Mažiulis Vytautas. 1981. Apie senovės vakarų baltus bei jų santykius su slavais, ilirais ir germanais. *Iš lietuvių etnogenezės*. Vilnius: Mokslas. 5–11.
- Mažiulis, Vytautas. 1994. Prūsai ir kiti vakarų baltai. *Prūsijos kultūra*. G. Beresnevičius, I. Narbutas, red. Vilnius: Akademija. 4–9.
- Mažiulis, Vytautas. 2004. *Prūsų kalbos istorinė gramatika*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Michel, Andreas. 2011. *Einführung in die italienische Sprachwissenschaft*. Walter de Gruyter: Berlin, New York.
- Mikulėnienė, Danguolė, Anna Stafeca, sud. 2009. *Baltu valodu atlants. Prospekts. Baltų kalbų atlasas. Prospektas. Atlas of the Baltic Languages. A Prospect*.

- Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Mikulėnienė, Danguolė, Anna Stafecka, sud. 2012. *Baltų kalbų atlasas. Leksika 1: Flora. Baltu valodu atlants. Leksika 1: Flora. Atlas of the Baltic Languages. The Lexis 1: Flora*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Nau, Nicole. 2011. *A short grammar of Latgalian*. München: Lincom Europa. (Languages of the World / Materials 482)
- Rinkevičius, Vytautas. 2015. *Prūsistikos pagrindai*. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Salys, Antanas. 1985. *Baltų kalbos, tautos bei kiltys. Lietuvių giminaičiai*. Vilnius: Baltos lankos.
- Seržant, Ilja. 2010. Phonologische Isoglossen des Hochlettischen, Nord-Ost-Litauischen, Nord-West-Russischen und Weißrussischen. *Baltic Linguistics* 1, 193–214.
- Šuplinska, Ilga, Heiko F. Marten, Sanita Lazdiņa. 2009. *The Latgalian Language in Education in Latvia. Mercator, European Research Centre on Multilingualism and Language Learning*. Preiga per internetą: http://www.mercator-research.eu/fileadmin/mercator/dossiers_pdf/090603.regional_dossier_latgalian_in_latvia.pdf. Žiūrėta: 2016-09-23
- Urbutis, Vincas. 1981. *Baltų etimologijos etiudai*. Vilnius: Mokslas.
- Wiesinger, Peter. 1983. Die Einteilung der deutschen Dialekte. *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Halbbd. 2. Berlin / New York: Walter de Gruyter. 807–900. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 1.2)
- Vitkauskas Vytautas. 1995. Priebsių s : š ir z : ž įvairavimo šiaurės rytų varniškiuose klausimu. *Lietuvių kalbotyros klausimai XXV*, 176–179.
- Zabiela Gintautas. 1992. Našia Lietuvos valstybės kūrimosi išvakarėse. *Rytų Lietuva. Istorija, kultūra, kalba*. Vilnius: Mokslas. 12–24.
- Zacharova, Kapitolina, Varvara Orlova. 2004. *Dialektnoe členenie russkogo jazyka*. Moskva: Editorial.
- Zinkevičius, Zigmas. 1984. *Lietuvių kalbos istorija. Lietuvių kalbos kilmė I*. Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius, Zigmas. 1987. *Lietuvių kalbos istorija. Iki pirmųjų raštų II*. Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius, Zigmas. 2002. Dėl žemaičių. Jų vardas, kilmė ir kt. *Rinktiniai straipsniai I*. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslų akademija. 346–353.
- Zinkevičius, Zigmas. 2006. *Lietuvių tarmių kilmė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Įteikta 2016 m. birželio mėn.